

УДК 94 : [323.13(470=411.16)] : 341.215.4-054.72] «19»

УХВАЛЕННЯ ПОПРАВКИ ДЖЕКСОНА-ВЕНІКА ЯК РЕАКЦІЯ ЗАБОРОНИ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ З СРСР

Наталія Данилів

Середня загальноосвітня школа № 97
79059, м. Львів, вул. Миколайчука 28/27
e-mail: vilynad-nr@ukr.net

Перед єврейською меншиною, яка проживала у межах Радянського Союзу у середині 1950-х рр., постав дуже важливий вибір, який стосувався збереження ізраїльської самоідентичності. Вберегти свою національність зі всіма її ознаками було неможливо, тому що система вимагала ідеологічного перетворення всіх народів на однорідне «радянське суспільство». З цієї причини значна частина євреїв, зі страхом асиміляції, обрала інший шлях самореалізації – еміграцію, вважаючи, що таким чином вони зможуть уникнути розпорошення «всіх серед всіх». Якщо одна частина радянських євреїв намагалася виїхати на свою історичну Батьківщину, користуючись проголошенням незалежності Ізраїлю у 1947 р., то інша – емігрували до США, передбачаючи для себе колосальні можливості. Попри заборону радянського керівництва надавати дозволи на виїзд, євреї хоч і малочисельними групами, але, все ж таки, потрапляли до США. У першу чергу завдяки зусиллям світового сіоністського товариства, яке, будуючи свої бар'єри самоізоляції, врятувалися від асиміляції протягом тисячолітньої історії життя у діаспорі.

До теми еміграції радянських євреїв зверталися чимало дослідників. Особливо комплексно це питання досліджено у працях Юлія Кошаровського [2], Юрія Шаповала [8], Семена Чарного [7] та Джулі Гінсберг [16]. Детальний опис ізраїльської ідентичності подає Володимир Ханін [6]. Українська дослідниця Ірина Яворська [9; 10] аналізувала еміграційні процеси радянських євреїв з Буковини.

Джерельним матеріалом публікації виступають документи: відповідь Президії Радянського Союзу на лист-прохання

єврейських протестувальників [5], зміст поправки Джексона-Веніка [11] й інші. Крім того, у статті використані інформаційні ресурси єврейської спільноти [22], повідомлення у газетах [15], матеріали конференцій [13] і спогади учасників тих подій, наприклад, Джун Рогул [20].

Отже метою статті є з'ясування умов і причин ухвалення американської поправки Джексона-Веніка у 1974 р., проаналізувавши особливості загостреної ситуації у межах СРСР через заборону еміграції радянських євреїв.

* * *

Проголошення незалежної держави Ізраїль у 1948 р. зумовило значні пертурбації у міжнародному політичному процесі. Це явище вплинуло на зміни у міжнародній політиці, а також стало фактором значного росту національної солідарності євреїв у світі. Зокрема, на теренах Радянського Союзу розпочалася ще одна хвиля протестів не найчисленнішої, проте дуже організованої частини населення – євреїв, котрі намагалися емігрувати на Близький Схід, скориставшись проголошенням незалежності Ізраїлю. Проте Кремль, який одним із перших на міжнародній арені визнав нову державу, з насторогою сприймав повідомлення, у яких йшлося: «про жваве реагування різних верств єврейського населення про створення незалежної єврейської держави» [9, с. 79]. Відповідно, ейфорія та проізраїльські настрої серед євреїв були добре відомі радянському керівництву, в якого почало складатися враження, що політика підтримки Ізраїлю ще більше провокує

зростання національної свідомості євреїв [3].

Першим каменем спотикання у радянсько-ізраїльських відносинах став вибір новоутвореної держави на користь США. Це стало причиною того, що вже у 1949 р. в СРСР чинилися перешкоди еміграційному процесові та, щонайгірше, розпочалися антиєврейські чистки [9, с. 89]. Звинувачення євреїв у «безрідному космополітизмі», цькування та висміювання у пресі, так звана «Справа лікарів» – ці та інші ідеологічні кампанії ще більше загострювали почуття та бажання у євреїв вирватися з «лап держави-агресора» [8].

Рубіжним етапом для радянських євреїв стали події Шестиденної війни 1967 р. На думку політв'язня Юлія Едельштейна ця дата стала відродженням сіоністського руху на території СРСР, адже Ізраїль у цій війні не тільки переміг, а й збільшив свої території у 2,5 рази [7]. Відтепер, керівництво Ізраїлю прагнуло заселити ці землі новими репатріантами, сподіваючись, у першу чергу, на радянських євреїв [10, с. 17]. Проте, керівництво Радянського Союзу, виступивши на боці арабських країн, розірвало дипломатичні відносини з країною переможцем та, у черговий раз, призупинило процес виїзду євреїв [1, с. 79].

У відповідь євреї почали протестувати та вимагати дозволу на еміграцію. Сам факт утворення, а згодом і розширення територій держави Ізраїль, додав значного ентузіазму євреям, розпорошених по всьому світу, котрі докладали значні зусилля, щоб повернутися на свою історичну батьківщину, проте, для радянських євреїв на початку 1970-х рр., пріоритетнішою країною стали США. Це пояснюється особливостями менталітету та рисами характеру: підприємницький хист, високий рівень інтелектуального розвитку, конкурентоспроможність – які, дуже легко можна було реалізувати у США. Прибувши в Ізраїль, їм доводилось починати все з нуля, тоді як у США вони одразу отримували допомогу та стійке підґрунтя для подальшого розвитку своїх можливостей [1]. Крім того, обравши ненаціональну модель розвитку – еміграцію, єврейська еліта вважала, що в

європейських країнах, де вже давно сформувалася національна ідентичність, місця євреям не буде. Отже, залишалися країни, які виходили з того, що етнічна ідентичність є особистою справою громадянина. Серед найбільш популярних держав, які розглядалися як ідеальне місце проживання були Канада, Австралія, Нова Зеландія й особлива надія покладалася на США [6].

Спочатку, для боротьби, вони обрали специфічну форму протесту – голодування, згодом почали апелювали до «верховенства радянського права», намагаючись діяти відкрито та щиро. Для прикладу, одна з таких акцій відбулася 18 грудня 1972 р. – у день відкриття сесії Верховної Ради СРСР, коли євреї зібрались під стінами будівлі, вимагаючи відповіді на їхній лист-прохання про еміграцію, який вони відіслали декількома днями раніше. Реакція була миттєвою: всіх протестувальників заарештували [3].

Якщо не вдавалося юридичним способом досягнути цілі, тоді намагалися привертати увагу міжнародного співтовариства, наприклад, захопивши літак, який виконував місцеві рейси за маршрутом Ленінград – Приозерськ. Доля учасників цієї авантюри повторилася як із їхніми попередниками – всіх учасників було арештовано та засуджено на довгострокові терміни перебування у в'язницях [4].

У будь-якому випадку, незважаючи на форми та види протестів, для найбільш активних євреїв фабрикували справи, звинувачуючи їх у шпіонажі, хуліганстві, кримінальних оборудках, після чого запроторювали у психлікарні чи висилали у табори [12]. Втім ці й інші невдачі не зупинили руху із вимогою гарантувати право на вільний виїзд євреїв із СРСР, а тільки активізували його. «Ніколи раніше я так гостро не відчував, що країна, в якій я живу і на яку я працюю, насправді є ворогом мого народу. Я повністю розчарувався в СРСР», – це думка не тільки активіста Бориса Айнбіндера, але і кожного другого радянського єврея.

Радянський лідер Леонід Брежнєв, через бажання покращити відносини із Заходом, починаючи з 1969 р., щорічно послаблював

квоти на еміграцію. Користуючись щасливим випадком, певна частина євреїв намагалася будь-якими способами покинути Радянський Союз. Тому загальна кількість євреїв згідно перепису 1970 р., яке складало 2 151 000 – дещо скоротилося порівняно з попередніми роками. Особливо показовим був 1972 р., коли з СРСР емігрувало 27 тис. євреїв, що, звісно, насторожувало московське керівництво [20].

Радянська номенклатура хоч і затверджувала щорічно невеликі квоти дозволу на виїзд, проте загалом ставлення до будь-якої еміграції було негативним і це пояснюється декількома причинами: 1) Радянський Союз створював видимість «ідеальної держави», тому люди зі всього світу хотіли б і мали потрапити до СРСР, а не навпаки; 2) Радянська пропаганда стверджувала, що у країні ліквідовані будь-які національні обмеження, а єврейська еміграція, інформуючи Захід про суть режиму, нівелювала б ці шаблони; 3) Пересторога того, що масовий виїзд євреїв тільки наштовхне до прагнення покинути межі СРСР й інші національності; 4) Суттєва роль євреїв у радянській науці. Близько 24% єврейського населення складали люди з вищою та середньою спеціальною освітою, це перевищувало (на душу населення) навіть росіян та українців [2, с. 117].

Зважаючи на вищевикладені мотиви, а також, щоб запобігти «утечі мізків», радянська влада ініціювала запровадження у 1972 р. «Податку на освіту». Згідно з ним, дозвіл на виїзд можна було отримати після того як особа, котра виїжджає з СРСР, сплатить податок за те, що вона колись навчалася у вищому навчальному закладі (випускники іноземного факультету – 6 800 крб., медичного – 8 300 крб., художніх і музичних – 9600 крб. і т.д.). Існував, щоправда, й інший прецедент: держава Ізраїль платила румунській владі за кожного єврея, котрий виїхав з країни, можливо, і на це розраховувала радянська номенклатура, адже це слугувало б додатковим джерелом наповнення скарбниці [2, с. 145].

Якщо спочатку керівництво Ізраїлю погодилося на ці вимоги, то згодом почало

вимагати відміни цього податку, закликаючи до спільної боротьби євреїв всього світу. Європейські країни, куди теж дійшла інформація про складне суспільно-політичне становище радянських євреїв, активізувалися у спільній підтримці, влаштовуючи періодичні акції протестів біля консульств СРСР. На предмет цієї теми всі дискутували, всі нею переймалися, вона стала найпопулярнішою для обговорення у періодичних виданнях і засобах масової інформації. Великий суспільний резонанс викликала перша Всесвітня конференція на підтримку євреїв СРСР, яка проходила у Брюсселі у лютому 1971 р.

Проте американські євреї були ще більш активніші: у 1964 р. створено організацію «Студентська боротьба за радянських євреїв», яка постійно наголошувала, що жодна країна не має права примусово утримувати тих, хто хоче виїхати. На цьому процес не зупинився, щоразу лідери єврейських громад створювали нові товариства, проте найбільш впливовим став Американсько-ізраїльський комітет, мета якого була лобювати інтереси Ізраїлю у США [10].

Учасники цих та інших організацій неодноразово зустрічалися для обговорення надання реальної допомоги радянським євреям, поки не зрозуміли, що діяти треба масштабніше: заручитися підтримкою американського політикуму.

Варто мати на увазі, що на 1970-ті роки припадає період міжнародної розрядки й американсько-радянські відносини щойно почали налагоджуватися. У 1972 р. Р. Ніксон відвідав СРСР, рік по тому Л. Брежнев прибув до США, де вони обговорювали питання про обмеження стратегічної наступальної зброї та поступках у торгівлі [3, с. 160]. Зважаючи на ці події, Президент Р. Ніксон і держсекретар, до речі теж єврей, Генрі Кіссинджер не надто звертали увагу на заклики єврейських організацій, вважаючи, що «Радянські євреї не є пріоритетним завданням для США» [7]. У свою чергу, Генеральний секретар теж усвідомлював, що події, які розкрутилися навколо еміграційних процесів, можуть призупинити процес примирення у вирі

подій Холодної війни. Тому підписав документ, в якому було надано дозвіл на постійну щорічну квоту для євреїв у кількості до 500 осіб. На партійних засіданнях теж не обходилося без обговорення подій, що відбуваються на іншому континенті: «У США розпочалася істерія... Я наказав з цього приводу припинити збір «податків на освіту», проте, виявляється, вони продовжують стягуватися без мого відома», – виправдовувався Л. Брежнев [13].

Єврейське лобі у США, незважаючи на гострі дискусії та суперечності, які існували протягом двох років між Адміністрацією Президента й урядом таки зуміло досягти своєї мети. Р. Ніксон і його найближче оточення добивалися якнайшвидшої ратифікації нового закону «Про торгівлю», вже попередньо обговореного при зустрічі з Л. Брежневим. Прихильників такого закону у Конгресі та Сенаті ставало щоразу менше. Якщо, одна частина підтримувала єврейську діаспору з прагматичних міркувань, очікуючи голоси на виборах. Інша частина політиків апелювала до верховенства права, яке, на їхню думку, у Радянському Союзі зовсім не дотримувалося. У 1974 р. до американського Конгресу було подано поправку авторства сенатора Генрі Джексона та конгресмена Чарльза Веніка, яку розглянули та затвердили більшістю голосів [11]. У січні 1975 р. новообраний Президент Джеральд Форд підписав зміни до закону, після чого вони набули чинності [5].

Поправка була додатком до закону про торгівлю. У ній йшлося, що країни з неринковою економікою (*non-market economies country*) не зможуть у торговельних відносинах отримати статус «нації найбільшого сприяння» («*most favored nations*») [6]. Цей статус означав встановлення між державами такого порядку торгівлі, за якого величина митних тарифів і зборів при імпорті товарів влаштовувала б обидві сторони, крім того з боку США могли надаватися експортні кредити, інвестиційні гарантії, кредитні гарантії й інші вигідні умови [4]. Скасувати дану поправку було можливо якщо країна,

яких вона стосується, виконають три умови, аналіз виконання яких відбувався щорічно під час спеціальних засідань Адміністрації Президента, Конгресу та делегованих єврейських організації. Отже, перша з трьох вимог спонукала керівництво «*non-market economies country*» дати можливість своїм жителям право на еміграцію. Цей пункт абсолютно точно відобразив позицію академіка Андрія Сахарова, який часто підкреслював важливість права залишити країну не тільки для євреїв, а й для десятків інших національностей, які протягом багатьох років стикалися з труднощами та нескінченними приниженнями [13]. Другий пункт був тісно пов'язаний з першим, і в ньому зобов'язували накладати меншу плату на потрібні документи для еміграції. В останньому підкреслювалось, що накладання меншої плати на документи чи податок, має відбуватися незалежно від вибору країни потенційного емігранта [9].

Дана поправка отримала швидкий міжнародний розголос, після якого кожен почав давати свою оцінку. Американський політолог радянського походження Георгій Арбатов одразу висловив думку, що ця поправка знову може загострити відносини між США та СРСР, а це, у свою чергу, може призвести до нової хвилі антисемітизму в СРСР [13].

Найпершими критиками стали Американські сіоністські товариства, які засуджували м'якість політики Г. Кіссінджера щодо Радянського Союзу й уповільнений процес прийняття законопоправки, яка, як він вважав, стане контрпродуктивною. Європейські, а особливо американські, правозахисники підкреслювали, що ця вагома законодавча поправка до закону стала ключем до розв'язання єврейського питання: «більше, ніж мільйон євреїв емігрували з Радянського Союзу до Ізраїлю, і сотні тисяч виїхали до США та решти країн» [20].

Незважаючи на вище згадані скептичні зауваження, єврейська громада всього світу вітала рішення прийняте американським урядом. Лідери сіоністського руху офіційно заявили, що довготривала боротьба радянських євреїв нарешті успішно завершилася. На думку єврейського

активіста Натана Щаранського, ця поправка репрезентувала вагому перевагу справедливості та гуманності на користь США у складних радянсько-американських відносинах. «Урядова політика США дала змогу повірити радянським євреям, що за ними стоїть значна сила, в їхній боротьбі з людиноненависницьким режимом», – вважав Н. Щаранський, проживаючи у той період у межах СРСР [14, с. 147].

Керівництво Ізраїлю скерувало письмову подяку Президентів США й ініціаторам поправки: «Сприяння імміграції радянських євреїв до Ізраїлю викликає велику радість народу Ізраїлю та єврейських громад в усьому світі. Це досягнення у галузі прав людини не було б можливе, без Вашої згоди, Президенте. Ви додали славному сторінку до американської історії у боротьбі за права та свободи людини, незважаючи на всі перешкоди, з якими Ви зіткнулися. Я хотів би висловити Вам нашу щирю подяку. З найкращими побажаннями прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабін» [8].

У Радянському Союзі реакція на американську поправку до закону була передбачливою. Радянське керівництво сприйняло цей закон як загрозу власним інтересам, через що відносини між США та СРСР знову загострилися. У Кремлі неодноразово повторювалось, що «поправка Джексона-Веніка є прямим фактом втручання у внутрішні справи СРСР». Після розпаду СРСР, у незалежній Російській Федерації законопорушення в основному розцінювали як анахронізм, який несе у собі присмак стандартного американського пропагандизму.

Отже, поправка Джексона-Веніка трансформувалася на один із видів стратегічної боротьби між США та СРСР, незважаючи на тимчасове потепління відносин між двома супер-державами під Холодною війною. Поправка до закону стала суттєвим аргументом того, що у СРСР не дотримуються основних прав людини і з цим потрібно боротись, використовуючи різні важелі впливу, зокрема економічні. Станом на нинішній день поправку Джексона-Веніка скасовано стосовно більшості країн, для України зокрема у 2006 р., а для Росії – у 2012 р. Той факт, що

поправка діяла тривалий час після розпаду Радянського Союзу, дало підстави називати цю поправку певним «рудиментом Холодної війни».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакулина С. Евреи США: история успеха [Электронный ресурс] / Соня Бакулина // Jewish.ru. – Режим доступу: <http://www.jewish.ru>
2. Бузань В. «Шестиденна війна» 1967 р. на Близькому Сході в американсько-радянських відносинах / Віталій Бузань // Наукові праці. Серія «Історія» / ЧДУ ім. Петра Могили. – 2010. – Т. 127. – С. 78-82.
3. Кошаровский Ю. «Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе» / Юлий Кошаровский. – Иерусалим: Исрадон, 2012. – Т. 2. – 289 с.
4. Ленинградский процесс «самолетчиков» [Электронный ресурс] // Хроника текущих событий № 17. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>
5. Президиум Верховного Совета СССР отвечает на письмо 273 евреев [Электронный ресурс] // Хроника № 28. Мемориал. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>
6. Ханін В. Лекція: Як формувалась ізраїльська ідентичність [Електронний ресурс] / Володимир Ханін // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/29/148840/>
7. Чарный С. Только три часа полета и там Родина моя [Электронный ресурс] / Семен Чарный // SEM40. – Режим доступу: <http://www.sem40.ru/ourpeople/history/18059/>
8. Шаповал Ю. Розв'язання єврейського питання по-сталінськи [Електронний ресурс] / Юрій Шаповал // День. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua>
9. Яворська І. Єврейська громада Буковини та історичні виклики епохи сталінізму (1948-1953 pp.) / Ірина Яворська // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2014. – № 7. – С. 79-85.
10. Яворська І. Основні етапи другої хвилі еміграції євреїв Буковини 1967-1973 / Ірина Яворська // Black Sea. – Tbilisi, Georgia, 2014. – № 9. – С. 17-23.
11. 19 U.S.C. § 2432: US Code – Section 2432: Freedom of emigration in East-West trade [Electronic resource] // FindLaw. – Режим доступу: <http://codes.lp.findlaw.com/uscode/19/12/IV/1/2432>
12. Beizer M. The Jews of Struggle. The Jewish National Movement in the Soviet Union, 1967-1989 [Electronic resource] / Michael Beizer // Academia.edu. – Режим доступу: https://www.academia.edu/6641349/The_Jews_of_Struggle
13. Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanik, February 4, 2010 [Electronic resource] // Kennan Institute Occasional Papers № 300. – Режим доступу: <https://www.wilsoncenter.org>
14. Feingold H. Silent No More: The American Jewish Effort, 1967-1989 / Henry Feingold. – N.-Y.: Syracuse University Press, 2007. – 369 p.
15. Ford Approves Trade Reform Act, January 10, 1975 [Electronic resource] // The Detroit Jewish News. – Режим доступу: <http://www.thejewishnews.com/djn-foundation/>
16. Ginsberg J. Reassessing the Jackson-Vanik Amendment [Electronic resource] // Julie Ginsberg. Council of Foreign Relations. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/trade/reassessing-jackson-vanik-amendment/p19734>
17. Jacobs E. Nixon and Kissinger's Comments About Jews, December 11, 2010 [Electronic resource] / Elissa Jacobs

// The New York Times. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/12/15/opinion/115nixon.html?_r=0

18. Jews in Former Soviet Union: Israel's Reaction to the Jackson-Vanik Amendment, October 19, 1974 [Electronic resource] // Jewish Virtual Library. – Режим доступу: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/Human_Rights/jvgoi.html

19. Pregelj V. The The Jackson-Vanik Amendment: A survey, August 1, 2005 [Electronic resource] / Vladimar N. Pregelj // The Library of Congress. – Режим доступу: <https://www.fas.org/sgp/crs/row/98-545.pdf>

20. Rogul J. Jackson-Vanik Amendment and the Soviet

Jewry Movement: Personal Reflections, September, 2010 [Electronic resource] / June Rogul // Voices of a Vigil. – Режим доступу:

<https://www.jhsgw.org/exhibitions/online/voices/assets/file/Rogul-June-MS.pdf>

21. Telushkin J. Jews in America: Soviet Jewry Movement [Electronic resource] / Joseph Telushkin // Jewish Virtual Library. – Режим доступу: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/Human_Rights/sjmove.html

22. Union of Councils for Jews in the Former Soviet Union [Electronic resource] // Jewish Virtual Library. – Режим доступу: <https://www.jewishvirtuallibrary>

Данилів Наталія Ухвалення поправки Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР

У статті проаналізовано причини та наслідки ухвалення американським Конгресом законодавчої поправки Джексона-Веніка, що стала своєрідною реакцією на акти протестів світової громадськості та єврейських організацій за надання дозволу на виїзд радянським євреям. У статті висвітлюються внутрішні та зовнішньополітичні чинники, які стали каталізатором сіоністського руху в СРСР. Описано спроби боротьби радянських євреїв за право емігрувати на свою історичну батьківщину та до США.

Ключові слова: еміграція, євреї, єврейська діаспора, США, СРСР, Ізраїль, Шестиденна війна, поправка Джексона-Веніка

Данилів Наталія Принятие поправки Джексона-Веника как реакция на запрет эмиграции евреев из СССР

В статье проанализированы причины и последствия принятия американским Конгрессом законодательной поправки Джексона-Веника, которая стала своеобразной реакцией на акты протестов мировой общественности и еврейских организаций за предоставление разрешения на выезд советским евреям. В статье освещаются внутренние и внешнеполитические факторы, которые стали катализатором сионистского движения в СССР. Описаны попытки борьбы советских евреев за право эмигрировать на свою историческую родину и в США.

Ключевые слова: эмиграция, евреи, еврейская диаспора, США, СССР, Израиль, Шестидневная война, поправка Джексона-Веника

Danyliv Natalia The adoption of the Jackson-Vanik amendment as a reaction against the prohibition of the emigration of the Jews from USSR

In this article are analyzed the reasons and consequences adopting by USA Congress the Jackson-Vanik amendment which appeared as a reaction to acts the world public and Jewish organizations protests for permission to leave the Soviet Jews. The article is about domestic and foreign political factors, which became the catalyst for the beginning of Zionist movement in the USSR. It's describes the unsuccessful attempts to fight for the right of Soviet Jews to emigrate to their historic homeland and the USA.

Keywords: emigration, Jews, Jewish Diaspora, USA, USSR, Israel, Six-Day War, Jackson-Vanik amendment

Рецензенти:

Кринко С.Ф., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 08.02.2016 р.